

Titokzatos szavak

(Néhány szó a transzilvanizmusról)

ÁPRILY LAJOS versének utolsó szava egyúttal a Kós-életmű egyik kulcsszava is. „Titokzatos” – mondja Áprily erről a hatbetűs szóról. Mi úgy mondjuk: Erdély, mások másképp: Siebenbürgen, Ardeal, Transilvania, Transsylvania.

Egy név, amely elsősorban földrajzi fogalmat jelöl. Három oldalról a Kárpátok koszorúja határolja, nyugatról az Alföld. De jól tudjuk, Erdély sokkal többet jelent, mint a földrajzi (vagy a történelmi) lexikon egyik szócikkét. E „titokzatos szó” különös áthallásokat sejtet. Tessék csak ízlelgetni egy kicsit: Erdély népei... Erdély hegyei... Erdély kincsei... erdélyi irodalom... erdélyi mentalitás... Nem utolsósorban: erdélyi konyha...

Patagóniában semmit sem mond e név, a londoni járókelő is csak annyit tud róla, hogy a Kontinens egy távoli tartománya, amolyan provincia... Aki itt született, annak pedig: *haza*.

Titokzatos hely és fogalom.

Egy svájcinak azt külön meg kell magyarázni, „mert nem tudja megérteni, hogy miért van az, hogy ha bárkivel beszél Magyarországon kultúráról, akkor minden második mondatban találkozik azzal, hogy Erdély, mert valaki vagy *onnan* jött, vagy *korábban* ott élt, vagy most is ott él, de itt publikál, vagy valami ott jelent meg, de itt is fontos, vagy hogy egy várnak ott van az eredetije” – írja erről a titokzatos helyről Martos Gábor, budapesti író.

Martos különben az erdélyi irodalom olvasója és kritikusa, akinek eszébe jutott, hogy a *Krónika* című lapban (2000 márciusában) vitát indítson arról, hogy van-e erdélyi irodalom, és indokolt-e a léte? Azt kérdezi Martos: vajon figyelemreméltóbb, érdekesebb, netán fontosabb-e a magyar irodalomban valami, ami mondjuk a Hargita csúcsai közül érkezett, mint ami csak Budapestről? Erre jó választ kaptunk Vida Gábortól, aki vette a fáradságot és különszámot állított össze [*Látó*, 1998. október] a rokon-kérdésre kapott válaszokból. (Azt kérdezte: *Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?*) Vida – tudtán kívül – így válaszol Martosnak: „Ahhoz, hogy az *Ábelt* szeresse valaki, nem kell okvetlenül ismernie a Hargitát, de aki olvasta az *Ábelt*, másként jár a Hargitán, legjobb úgy olvasni, hogy attól másként járjon.”

Martos kérdései nyomán számtalan válasz érkezett a Kolozsvárott szerkesztett napilap szerkesztőségbe, talán egyszer majd valaki összegyűjti és kiadja. Magam is válaszoltam Martosnak, nézzék el, hogy ebből a hozzászólásból idézek, de itt és most éppen erre van szükség: „Az erdélyiség bezártságot hordoz, de ugyanakkor védetté is tesz. Mi – kis honi konzervatívok – magunknak barkácsolunk ezt-azt, vállalva a provincializmus vádját is. Jól tudjuk: a nyitottság, transzparencia stb. korszakában nem ajánlatos bezárkózni. Nos, itt jön be a védettség öröme: a fejünk fölött elröpülnek a süket nyugati divatok, nem kell *globális* huncutságokkal foglalkoznunk, Schengen ettől is megóv.” [*Krónika*, 2000. május 6. – A cikk megírása óta feloldották a schengeni „határzárát”, de ennek örömeiről és átkairól most nincs időnk elmélázni. – K. P.]

Igen, Erdély egy kis provincia, a hozzá kapcsolódó életfilozófiával, amelyben megmagyarázzuk, hogy miért jó itt nekünk, miért szeretjük ezt a helyet.

De itt az ideje, hogy átadjam a szót Kós Károlynak, aki Bajor Andor kérdésére így válaszol:

„– Provincializmus veszélye? Az miért veszély? Az a veszély, ha a szellemiség nem a provinciából nő föl az emberiséghez. Áprilyt tartom eléggé olyan költőnek, mint bármelyik hírességet. A legnagyobbak közül való volt, és innét nőtt föl, a provinciából. Az emberiséget éppen a provincia színeivel gazdagította. Te, úgy látom, a gyengeséget nevezed provincializmusnak. Gyengeség, önbizalomhiány van mindenfelé, csak nem jut ide a híre.

– Károly bácsi, amikor a transzilvanizmus fogalmát megalkotta, erre a nemes provincializmusra gondolt?

– A mi vidékünkön megvan a maga sajátos színe, hagyománya, emberi kérdései. Az itt élő magyar íróknak ebből kell kiindulnia. Hosszú történelmünk folyamán együtt voltunk a románokkal, szászokkal. Ez az együvé tartozás történelmi és kulturális tény, mindenképpen lehetőség egymás igaz megismerésére. Magunktól sohasem lett volna bajunk egymással. A barátság a létezés és a fejlődés feltétele, természetes dolog. Több, mint program. Ha csak kinyilvánítjuk és egyfolytában hangoztatjuk, akkor már mulasztunk a megvalósításban. Mintha mi ketten, beszélgetés helyett, állandóan azt ismételnénk, hogy most igenis, beszélgetünk.

Emlékszem, régen miképpen próbálták például a magyar nacionalisták eltagadni sajátosságainkat. Az első világháború előtt Apponyi kiadta a rendeletet, hogy nincs Erdély, csak »Délkeleti felföld«, meg »Királyhágón túli kerület«. Erdélyt – magát a kifejezést! – száműzték. Hát ilyesmikre vetemedhet a szüklátókörség!

Én a transzilvanizmust úgy értelmeztem, mint a sajátos hagyományok megtagadásának orvosságát. Regényeimben nem azért szerepelnek román hősök is, mert kiméricskéltem. Hanem azért, mert minden nagy tett az itt élő nép fiainak közös műve volt.” [Bajor: 640.]

Nos, az iménti idézetben fölbukkan egy szó – a transzilvanizmus –, amelyről könyvet is írtak, pedig a fogalomnak még meghatározása sincs. Nézzük csak, mit írnak róla az irodalomtudósok:

„A korszak romániai magyar irodalmának egyik fő világnézeti és irodalmi elvét már a kortársak *transzilvanizmus*nak nevezték, s ez a fogalom az irodalomtörténet-írásban is meghonosult. A transzilvanizmus azt vallja, hogy az erdélyi történelem, a földrajzi adottságok és a táj az évszázadok folyamán sajátos lelkiséget teremtettek, amelynek főbb jellemvonásai: az összeforrás a tájjal és a néppel, valamint az együttélésből következő egymásrautaltságnak és a kölcsönös megismerés és megbecsülés szükségességének tudatos vállalása. [...] A transzilvanizmus számos elvont és ködös elemet is tartalmazott, s ez a magyarázata annak, hogy gondolatát az idők folyamán a polgári konzervatívoktól a plebejus népiekig ki-ki a maga módján értelmezte. A *maradiak* az elmélet osztályfelettségét, a történelmet ködösítő, idealizáló vonásait hangsúlyozták, s alkalomnak érezték a múltba vagy a természetbe való menekülésre; a *haladók* humanista vonásait karolták fel, s az együttélés, az erdélyi múlt demokratikus hagyományainak ápolását, a kölcsönös megismerést, valamint a sajátos vonások és az európaiság szétválaszthatatlanságát hirdették meg általa.” [Dávid–Marosi–Szász: 14.]

„A transzilvanizmus¹ – az »erdélyi gondolat« – a romániai magyarság jellegzetes ideológiája volt a húszas és harmincas években. A nemzetiségi középrétegek körében keletkezett, de széles népi rétegek gondolkodását is áthatotta. A történelmi Magyarország felbomlása után valósággal nemzetiségi ideológiát jelentett, amely nagymértékben járult hozzá ahhoz, hogy az erdélyi magyarság felismerje a maga valóságos helyzetét és közös feladatait. A transzilvan gondolat az erdélyi történelem liberális hagyományaira támaszkodott, és az erdélyi népek – magyarok, románok és németek – egymásrautaltságát hangoztatta, hűséget hirdetett a szülőföld és az anyanyelvi kultúra iránt. Igen nagy szerepe volt a romániai magyar irodalom öntudatra ébredésében, az *Erdélyi Helikon* körül gyülekező irodalmi mozgalom kialakulásában. [...]

Számos vita zajlott körötte annak idején, sőt a közelmúltban is. A vitában résztvevők helyzete nem volt könnyű, hiszen a transzilvanizmus hívei sohasem dolgoztak ki rendszerezett és meghatározott ideológiát. A transzilvanista eszmének több változata is kialakult, egymással ellentmondásban álló gondolatokat is megtűrt saját körén belül. Képlékeny eszme volt, amely általában alkalmazóinak személyes meggyőződéséhez igazodott. Humánus eszményeket táplált, egyszersmind romantikus illúziókat, nemzetiségi »hamis tudatot«. A vele és róla folytatott viták szinte kivétel nélkül sarkítottan közelítették meg, s nem vették figyelembe sokrétűségét és belső dinamizmusát.” [Pomogáts: fülszöveg; 8.]

E két idézet alapján már sejthető, hogy miről van szó. Megnyugtató dolog, hogy nem diktatórikusan egyértelmű a meghatározása, mint teszem azt a kockakönek, hanem mindenki a saját színvonalán értelmezheti és magyarázhatja.

Kós már gyermekkorában szembekerült a sajátos erdélyi helyzettel [bővebben lásd a második részben], erről a kilencvenes éveit taposó író így vallott Benkő Samunak:

„Nekem már egész fiatalon, elmondhatom, hogy a politikai életben is komoly tapasztalataim, élményeim voltak. [...] Láttam, hogy itt valami más van, mint amiről nekünk, diákoknak Budapesten beszélnek. S hogy valami nagy hiba van a politikában... Írtam is erről a *Budapesti Hírlapban*. Megjelent, de Rákosi Jenő megjegyezte, hogy hát ez semmi... nem jelentős dolog... Én azért mégis azzal maradtam, hogy itt Transzylvániában valami nem úgy van, ahogy eddig tudtuk. Hogy van itt valami Transzylvániában, amit tudomásul kell venni, s amihez mindnyájunknak alkalmazkodnunk kell. [...] A három rendi nemzet mellett én megláttam a románságot is. Nekünk jóban kell lennünk. Egészen fiatalon jutottam erre a konklúzióra.” [Benkő: 74, 76.]

Az akadémikus értelmezések után lássunk egy frissebb, más szempontú értelmezést is. Székely János 1991-ben, az *Európai Idő* körkérdésére – A transzilvanizmus időszerűsége –fogalmazta meg a véleményét.

Székely János: Illuzórikus békülési kísérlet

„Ad. 1. Hogy a hőskor nemzedéke miképpen értelmezte a transzilvanizmust, arról több értekezést olvastam, de minthogy én magam sosem néztem utána, véleményt sem mondhatok róla.

Nekem magamnak viszont igenis van saját értelmezésem a mozgalomról.

Ezen a földön, ahol születünk, főleg nem etnikumok, hanem kultúrák (nyelvi és vallási közösségek) éltek együtt évszázadokig.

A kultúráknak magukban is megvan az a sajátosságuk, hogy elkülönülnek. Annak ellenére, hogy állandó köztük a közlekedés, valamilyen fal is van köztük: maguktól is szétválnak, mint az olaj s a víz.

Ettől azonban még békén meglehetnének egymás szomszédságában (elkeveredve is elkülönülten). De minthogy emberközösségeket definiálnak (sőt megformálják azokat), mindig ürügyet szolgáltatnak politikai erőknek, dominanciaorientált érdekszövetségeknek arra, hogy hatalmi aspirációiknak érvényt szerezzenek. Egy nyelvi-kulturális közösség már csaknem kész szervezet, amelyet épp csak fel kell használni a dominancia megszerzésére. (Az iszlám erre a klasszikus példa.) Így válnak a kulturális közösségek a hatalmi rivalizálás ürügyeivé, eszközeivé.

Egészen az a látszat, mintha maguk a kulturális közösségek rivalizálnának.

Pedig csak a hatalmi aspirációik rivalizálnak.

Minálunk is mindig hatalmi aspirációk rivalizáltak az itt élő kulturális közösségeket felhasználva, azok ürügyén.

Mármost a hatalmi rivalizálás mindig dominanciaviszonyt hoz létre: az egyik aspiráció győz, a másik veszít.

Amikor tehát az egyik fél győz, annak mindig az lesz a törekvése, hogy kivívott hatalmi helyzetét fenntartsa, konzerválja. A másiknak viszont az, hogy feloldja, ellensúlyozza az előállt uralmi viszonyt. Mindig a vesztes (és csakis a vesztes) fél az, amelyik toleranciát hirdet, amelyik »békülni« akar.

A transzilvanizmust én mindig ilyen békülési kísérletnek értelmeztem: a vesztes fél ideológiájának, amellyel az előállt uralmi viszonyt próbálta semlegesíteni, feloldani. Minthogy mindkét fél a kulturális közösséget használta ürügyül a hatalmi aspirációra, ezért a békülési kísérlet is kulturális síkon jelentkezett. A transzilvanizmus a hajdani aspiráció által *kompromittált* kulturális közösség önvédelmi stratégiája; a vesztesek békülési kísérlete a győztes aspiráció uralmi helyzetének demokratikus feloldására. Ezért nem méltányolták soha a győztesek ezt a mozgalmat. A transzilvanizmus afféle *modus vivendi*: a vesztesek békítő szándékú önvédelmi mozgalma, amely a premisszákból (a

kulturális és a hatalmi szféra hajdani szándékos összekeveréséből) következően szükségképp kulturális jelleget öltött. Egyfajta illuzórikus kísérlet arra, hogy a megváltozott uralmi viszony ellenére, a kulturális közösség – *mint ilyen* –, mégiscsak fennmaradjon. A (győztes) hatalmi szféra azonban nem reagál efféle kísérletekre.

Ad 2. Legjobb tudomásom szerint ez a mozgalom engem írói munkámban soha, semmilyen mértékben nem befolyásolt. Egészen más kerekre jár az agyam.

Ad 3. Hatóerő-e ma a transzilvanizmus? Minthogy eleve dominanciaviszonyból fakadt, s ez a viszony mindmáig fennáll, biztosan eleven hatóerő most is. A transzilvanizmus a hatalmi állapotra vonatkozó (kollektív) tudati reflex egy lehetséges variánsa. Maga ez a hatalmi viszony (a vesztes-helyzet) engem is mélyen foglalkoztatott mindig, hiszen a bőrömön érzem. Az én gondolati reflexeim azonban más variánsok felé tapogatóznak. Talán mert viszolygok a transzilvanizmushoz mindinkább hozzátapadó népnemzeti (nacionalista) mellékzöngéktől.” [*Európai Idő*, 1991. márc. 6.]

Hm, érdekes. És elgondolkodtató...

Kötetünkben is található olyan – 1918 előtti és utáni – idézeteket, amelyek Székely Jánost igazolják, a két világháború közti folyóiratok pedig bővelkednek az efféle írásokban. Tavasz Sándor 1934-ben vetette papírra idevágó gondolatait, melyek hetven év után is igen aktuálisak! Már cikkének címe is sokatmondó: „Etikai szempontok a románság és magyarság viszonyának megítéléséhez.”

„Abból indultunk ki fejtegetéseinkben, hogy az európai szellemi élet hanyatlík, életszínvonala süllyed. Már most Európa jövője attól függ, hogy képes-e és kész-e ezt a hanyatlást öntudatosan felismerni [...]. Ha józan kritikai szemmel és bűnbánattal felismeri, hogy hová jutott, akkor *döntés* elé fog állíttatni és rádöbben ismét arra a régi igazságra, hogy sem Európa békéjét, sem egyes népek békéjét nem lehet sem a megfélemlítésre, sem pedig egymás katonai hatalmától való kölcsönös félelemre építeni. Ma még Európa békéje ezeken az ingatag alapokon nyugszik. Ezeket az alapokat meg kell változtatni, újakat kell építeni. Ebben a restitutio magna-ban részt kell vennie a románságnak és a magyarságnak azáltal, hogy a saját viszonyát etikai alapokra helyezi! Ellenkező esetben maga is hozzájárul az európai zűrzavar fokozásához és a hanyatlás siettetéséhez.” [*Erdélyi Helikon*, 1934. nov. p. 661–668.]

A transzilvanizmus az „egymásrautaltság” filozófiáját hirdeti, olvashattuk az imént, de a téma objektív elemzése kedvéért a negatív példákban is szemelgetnünk kell. A közelmúltból az örök példát, a marosvásárhelyi „véres eseményeket” – 1990. március 19/20. – említhetném, most annak csupán egy apró mozzanatát idézem. Úgy tudja a fáma, hogy a főtéri verekedést követően kórházba szállított egyik hodáki atyafit a látogatóba érkező feleség (is) jól elagyabugyálta, mondván, hogy tönkretette a Nyárad menti magyar falvakkal való üzleti viszonyt. Tudniillik, a hodáki románok oda hordják a deszkát, zöldségért, gabonáért cserébe. De ennek a történetnek a megfelelőjét Kós Károly *Kalotaszeg* című könyvében is megtalálhatjuk:

„... És még egyszer kellett félnie a kalotaszegi magyarságnak a román sovinizmus lángra lobbanásától. 1918-ban, a belesi, ma sem tisztázott magyar rendcsinálás után – melyet egy Budapesten toborzott és onnan ide küldött szabadsapat számlájára kell írunk, akár helyes volt az, amit és ahogyan csináltak, akár helytelen –, a havasiak beüzenték Hunyadra, hogy karácsonyra ott fognak ünnepelni és ünnepi lakomájukat a felgyújtott község lángjánál fogják megsütni.

Mire a hunyadi magyarok azt üzenték vissza: »Jó, csak gyertek, de ha túl leszünk ezen a karácsonyon, ne merjétek egy hunyadi vásárra se betenni a lábatokat, mert nem lesz hová beálljatok a szekérrel, nem lesz pajta a ló, meg a marha számára és nem lesz a számotokra helyünk a tűzhely mellett...«

Erre az történt, hogy a havasiak nem jöttek el felgyújtani Hunyadot, vagy más magyar falut.” [Kós Károly: *Kalotaszeg*. Kvár, 1932, ESzC, p. 165.]

Látható: a népek „testvérisége” időben változó, viszonylagos dolog, a *kölcsönös sérelmek* állandó felhánytorgatása helyett pedig egészségesebb lenne a *kölcsönös érdekeket* előtérbe helyezni. Ehhez viszont a Tavasz által emlegetett etikai megalapozottságra, és – az utóbbi 85 év történéseinek ismeretében hozzátehetjük –: higgadtan gondolkozó, értelmes és türelmes partnerekre van szükség. Mindkét részről. Még akkor is, ha Székely János illuzórikusnak tartja.

(Egy másik titokzatos szó: a *Guild*)

KÓS KÁROLY legfontosabb ihlető forrása az erdélyi lét, az erdélyi kultúra. Ez éltette és ösztökélte a mindennapokban, ez inspirálta az építészetben, de még a politikában is. Erről nagyon röviden (és eléggé szkeptikusan) így nyilatkozott a budapesti Magyar Mérnök és Építész Egyesületben tartott előadásán, 1937. január 25-én: „... mert nekünk ott ez az egyetlen dolog, ami erőt és hitet adhat, hogy van egy kultúra mögöttünk, ahova tartozunk. Mert a mi életünk ott úgysem más, mint lassú pusztulás és ha mi ott azt érezzük, hogy magunk vagyunk, akkor el is pusztulunk.” [Idézi: *Gall*: 391.]

Művészeti munkásságának másik nagy ihlető forrása Angliában fakadt.

Az első rész elején majd rátalálnak – az 1904-es esztendő eseményeinél – arra az idézetre, amelyben Kós néhány angol úr nevét említi: Walter Crane, Gordon Craig, William Morris és John Ruskin. Ismerkedjünk meg velük és az általuk hirdetett eszmékkal, mert ezeknek az uraknak az alkotásai vezették el Kóst saját stílusának kiépítéséhez, az ő tevékenységük alapozta meg Kós alkotói filozófiáját, az ő példájuk áll a sztánai nyomda és az Erdélyi Szépművészeti Céh alapítása mögött.

Bár Kós idejében már lejárt a céhek ideje – helyüket az ipartestületek vették át –, ő mégis visszatért a céhes eszméhez, nem maradisága okán, hanem hagyománytisztelőből. Céh angolul *guild*, tehát a *Guild of Handicraft* kézműves céhet jelent. Az 1923-ban született írás azt a kulcsot jelenti, amely Kós kincseskamráját nyitja.

Alább teljes egészében közöljük ezt a cikket, de ahhoz, hogy az írást teljességében élvezhessék, minden ízét föllelhessék, még néhány fogalmat kell tisztáznunk. Kezdjük Székely András művészettörténész szövegével:

„Ruskin és Morris – a preraffaelita mozgalom e két alapítója – munkássága az egyik lényeges forrása Kós Károly grafikájának. Az 1896-ban elhunyt William Morris utolsó lakhelyén, Kelmscottban nyomdát alapított, amelyben saját tipográfiai tervei alapján bibliofil kiadásokat készített olyasféle művekből, mint például a *Beowulf* című óangol eposz. John Ruskin pedig *Velence kövei* címmel adta ki könyvét, amelyben megalapozta a középkori eszményekhez visszatérő preraffaelita mozgalom esztétikáját. A két világháború közt Kós is létrehozta a maga Kelmscott Pressét, és itt készített *Erdély kövei* című albuma Ruskin emlékét visszhangozza – de ez már a grafikus pályája egy későbbi fejezete lesz.

Az 1900-as évek elején néhány kutató hajlamú, sokfelé érdeklődő művészember felfedezi Ruskin, Morris és az iparművész Walter Crane tanításai nyomán Erdély egyik legfestőibb vidéke, a Kalotaszeg népművészetét és régi építészetét. Kriesch Aladár, a festő és néprajzkutató, az angol esztéták népszerűsítője felveszi a Körösfői előnevet; Wigand Ede építész és grafikus, a népi csillagnevek tudósa, Thoroczkai Wigand Ede néven lesz népszerű »hímes« könyveivel és épületeivel. A magyar népművészet első, máig is legnagyobb – bár inkább terjedelmes, mint szakszerű – összefoglalása ezekben az években készül. Az első kötet 1907-ben jelenik meg, és épp Kalotaszeg vidékét tárgyalja. A Gödöllőn megalapított festő- és iparművész-iskola tagjai az erdélyi népművészet formakincsét igyekeznek feldolgozni, és a Kultuszminisztérium művészeti osztályának vezetője, Koronghi Lippich Elek megértéssel figyel törekvéseire. Ő az, aki fél éves ösztöndíjat ad Kósnak, a frissen diplomát nyert és építészeti pályáját elkezdő fiatalembernek, hogy tanulmányozza Erdély építészetét.” [Kós 1979]

Rögtön az első sorban idegen szóra bukkanunk, magyarázata alább következik:

„*Preraffaeliták* – angol író- és művészcsoporthoz tartozó csoport a 19. század közepén. Céljuk a középkori kultúra újjáélesztése, a vallásos szellemű művészet istápolása volt. Szellemükben a német nazarénusok

rokonai, a szimbólumok iránti vonzódásuk, stilizálásra hajló formanyelvük pedig a szecesszió előfutárainak minősíti őket. A csoportot 1848-ban alapította D. G. Rosetti, W. H. Hunt és J. E. Millais. Jelentős képviselőjük még E. Burne-Jones, G. F. Watts és W. Morris. Az utóbbi J. Ruskin mellett a preraffaeliták elveinek, esztétikájának megfogalmazója is. Az iparművészeti tevékenység újjáformálói közé tartoztak, ebben is a szecesszió elődei.” [Művészeti kislexikon. Bp., 1980.]

Természetesen újabb fogalom torlódik elénk, de ez sem lehet akadály annak, hogy előbb-utóbb eljussanak a *Guild of Handicraft* – korábban megígért – élményéhez.

„Szecesszió (latin: ‘kivonulás’) – a századfordulón egész Európán, sőt Amerikán is végiggyűrűző művészeti stílus, amely egyszerre vállalkozott a historizáló eklektika túlhaladására és az építészettől a díszítőművészetig mindent átfogó, új, ornamentális meghatározottságú stílus megteremtésére. [A szecesszió szót politikai fogalomként is használják; a művészeti értelmezésben a »kivonulás« tagadást jelent, szakítást a konzervatív akadémizmussal. – K. P.] Országoként eltérő sajátosságai vannak, és elnevezése is más. A szecesszió német neve *Jugendstil*, a francia *art nouveau*, az angol *modern style*, de elnevezései között előfordul a *liberty style*, *Lilienstil*, *Wellenstil*, *style spirale*, *style floreal* terminus is. A szecesszió általános jellemvonásai közé tartozik a stilizáló, ornamentális jelleg, különösen a növényi motívumok felhasználása, a vonalkultusz, a különös színek, így a fémszínek használata, a síkszerű képépítés. [...] A szecesszió előfutárának az angol preraffaelizmust kell minősítenünk, elméleti alapjait J. Ruskin és W. Morris munkássága vetette meg. [...] A szecesszió építészetének fő képviselője a katalán Antonio Gaudi, a magyar Lechner Ödön, a német Peter Behrens, a belga Henry van de Velde [...]. A festészetben a Pont-Aven-i iskola, E. Schiele, G. Klimt, E. Hodler, E. Munch, A. Gallen-Kallela, M. A. Vrublej a legkvalitásosabb képviselői. Az iparművészetben a szecesszió egyik központja a Wiener Werkstätte. A magyar szecesszió központja a gödöllői iskola volt. [...] Az iparművészetben Kozma Lajos és a Zsolnay-gyár működése fémjelzi a magyar szecessziót. [Művészeti kislexikon. Bp., 1980.]

Nem másoljuk át az egész lexikont, még csak egy művész szócikkét idézzük, az ő neve szintén előfordul Kós emlékiratában:

„Akseli GALLEN-KALLELA (1865–1931) a modern finn képzőművészet legjelentősebb alakja. Naturalista és impresszionista műveket festett, majd 1890 után magányba vonultan alakította ki jellegzetes stílusát, amelyben a szecesszió vonaljátékát a dekoratív-monumentális kompozícióval egyesítette. Motívumait a finn folklórból merítette. Illusztrálta a Kalevalát. Szecessziós stílusú iparművészeti munkássága is jelentős.”

Még egy alapvető kézikönyv idézetei következnek, kérem szánjanak erre is egy kis időt. Az *iparművészet*ről szólván M. Kiss Pál is szóba hozza Kós példaképeit, és kiderül, hogy ezek az angol urak tényleg valami hasznosat és szépet találtak ki.

„A gyáripár esztétikumot nélkülöző tömegcikkek sokáig nem elégtették ki a szép iránti igényt. Az angol Ruskin és W. Morris nagy jelentőségű iparművészeti műhelyt tervezett 1861-ben, és »Díszítsd otthonod!« jelszóval művészi berendezési tárgyak készítésével foglalkozott. [...] Az *ipari formatervezés* új, nagy jelentőségű művészi foglalkozássá vált. Ugyanakkor a lakáskultúra is széles körben terjed. A tervezők igyekeznek az otthont úgy berendezni, hogy az kényelmet és örömet biztosítson a benne lakóknak. Kényelmet azzal, hogy a tárgyak, amelyekkel a lakást berendezik, a legcélszerűbbek legyenek, s örömet azzal, hogy a tárgyak szépsége, harmonikus egysége kellemes érzést nyújtson. [...]

Az 1890-es években a Münchenből és Bécsből kiinduló szecessziós stílus hódított tért, mely stilizált növényi mintákból alakította ki bizzar ékítéseit. A hajlított bútorok előállítására Thonet nevéhez fűződik. – A századfordulón mozgalom indult (az angol Ruskin és Morris, a belga Van de Velde

kezdeményezésére), hogy az épületekhez hasonlóan a bútorokról is távolítsák el a felesleges ráaggatott jellegű díszeket, s elsősorban a gyakorlati használhatóságot [funkcionalitás! – K. P.] és kényelmet tartsák szem előtt. Lényeges a faanyag színének megválasztása, arányai és vonalainak ritmusa. A régebben oly fontos faragás teljesen háttérbe szorult. »Szépség és kényelem«, ez volt a Morris által megindított mozgalom jelszava, amit a *The Studio* c. folyóirat hasábjain propagált. [...]

A 16–17. századi magyar festő-asztalosok felkészültségéről és gazdag ornamentális készségéről legszembetűnőbb az erdélyi templomok mennyezet-, pad- és karzatdíszítései tanúskodnak, melyeknek stílusát színes virágdíszek alapján virágos reneszánsznak nevezik. A bútorformák sokféleségét az elnevezések is bizonyítják: pohárszék, almárium, tálás, hímes szekrény, tabernákulum, téka stb. A polgárosodó igények az addigi díszes, nehézkes barokk formákkal szembe fordulva az új klasszicista stílust kedvelték, nemes egyszerűség és a magyar jelleg kialakítására való törekvés jellemezte őket.

A történeti stílusok felújítása után a modern törekvések nálunk is érvényesültek. Többen a magyar népművészetből kiindulva igyekeztek új stílust kialakítani (Thoroczkai Wigand, Kós Károly).” [M. Kiss Pál: *Művészetről mindenkinek*. Bp., 1979, Corvina, p. 83, 133.]

Most pedig következzen a Kós Károly-i életmű fő inspirátorainak meséje.

Kós Károly: Guild of Handicraft

1. RUSKIN ÉS MORRIS

„Amikor erről a nekünk furcsa és legtöbbször előtt ismeretlen fogalomról akarok egyet-mást elmondani, akkor – bár egy pillanatra – vissza kell nyúlnom a középkorba. Abba a középkorba, melyet a mi korunk általában mint a sötétség, a műveletlenség, a kulturálatlanság korát intéz el. Még ma is; még a négyesztendős világháború után és a mai »békeállapot« tudatában és érzésében is. És csak röviden, minden indoklás nélkül kimondom (aminek az ellenkezőjét tanultuk és tanítottuk eddig valóságnak), hogy a középkor volt a mi társadalmunk kultúrájának építője, fejlesztője és a középkor vége az az időszak, amikor ez a mi mai lezüllött, lecsúszott »keresztény« kultúránk a maga fénykorát élte. E fénykor kultúra-termésének legpompásabb kivirágzása pedig: a középkor *művészete* volt.

Azóta négy hosszú századon keresztül csúszott, majd zuhant lefelé feltartóztatlanul az európai ember művészete. S ennek a lejtőnek fenekét, ahonnan már tovább lefelé nincsen hová, a múlt század közepe táján érte el. Voltak ugyan művészek akkor is, sőt számuk talán sohasem volt annyi azelőtt, de művészet, az nem volt már. A piktor festett, a szobrász mintázott, az építész épített, de annak a művészetnek semmi köze nem volt az élethez. Az élethez, mely pedig valamikor a maga megszépítésére, meggazdagítására hívta azt életre.

És ekkor előállott egyetlen ember, aki hirdetni kezdi egyedül és bátran a törvényt: a művészet nem önmagáért van, de értünk, emberekért, az embernek a világba, a mindenségbe, az egymáshoz való tartozásába vetett hitéért van.

Ez az ember John Ruskin volt, és az ő szava nem volt pusztába kiáltott szó. Mert a IX. Pius pápa csalhatatlansági bullájához igen hasonlatos l’art pour l’art dogmájának nagyképű hazugsága egyszeriben nyilvánvalóvá lett, mihelyst azt valaki bátran és hangosan ki merte mondani. Ruskinnak a legnagyobb érdeme talán éppen az, hogy nyíltan vallotta és bizonyította, hogy a jelennek (a XIX. század közepéről van szó) kultúrája összezsugorodó, korcsosodó kultúra, művészetének pedig az élethez semmi köze.

De Ruskin tovább is megy, amikor egyúttal kijelöli azokat az adottságokat, melyekre alapozva életrevaló, új művészet építhető fel. Ezeket az adottságokat ő a középkor művészetében találta meg, mely az a korszak volt, amikor az élet és művészet szervesen és elválaszthatatlanul kapcsolódott egymáshoz.

A középkor művészetének tanulmányozása közben fedezi fel és annak alapján hirdeti a másik nagy igazságot: hogy a művészethez joga és szüksége van minden embernek egyformán. Minden emberi

kor és társadalom olyan mértékben a kultúra kora, illetve kultúra társadalma, amilyen mértékben részesíti vagy zárja ki minden egyes tagját a művészetben való részesedésből.

Időszámításunk óta pedig soha úgy elzárva nem voltak az embertömegek a művésztől, mint a múlt században, amikor a nekilendülő gyáripár és nagykereskedelem az embert már-már egyszerű géppalkotó-résszé osztotta be.

Amit Ruskin hirdetett: művészetet mindenkinek, azt William Morris próbálta valósággá változtatni. Ő mestere elméleti tételét így formulázta át: »Munkát mindenkinek, de olyan munkát, melyben gyönyörűsége teljék. Mert a munka előállítása közben érzett gyönyörűség kifejezése: a művészet.«

A múlt században a régen nemesítő, szelídítő, kultúra-produkáló munka a munkaprodukáló embertömegek kínos, véres-verejtékes tusakodásává váltott a mindennapi száraz kenyérért. A gyár, a gép megölte az egyént, a művészt, a házi munkát, az otthon-művészetet. Azt kellett újra feltámasztani. A civilizáció karmaiból vissza kellett menteni az embert a kultúrához, melyet a civilizáció már-már elpusztított. A munkásembert vissza kellett adni az életnek, hogy igazán értékeset tudjon alkotni.

»Házat, lakást: otthont kell adni az étellel tusakodó embernek« – hirdeti Morris, és – aki tulajdonképpen ügyvéd volt – gyors elhatározással beállott egy építészhez rajzolónak, hogy megtanulja, miképpen kell házat építeni.

Aztán nekifogott terve megvalósításának: modern, művészi házat építeni, azt bebútorozni úgy, hogy abban *otthon* érezze magát a munkája után élő ember. Tehát gyakorlatilag valósította meg az elvet: művészet mindenütt és mindenkinek. Ezáltal tulajdonképpen őt kell a mindennapi élet művészeté: az *iparművészet* megteremtőjének megneveznünk.

Hogy azonban az ő általa tervezett és megvalósított *otthonban* igazán otthon is érezze magát az ember, ahhoz természetes szükségszerűséggel úgy a ház külső felépítésében, mint belső berendezésében *alkalmazkodnia* kellett annak lakójához. Mintáért, stílusért tehát nem volt szabad akárhová fordulnia, de alkalmazkodnia kellett a helyi szokásokhoz, tradíciókhoz. És itt kapcsolódik Morris praktikuma a Ruskin elméletéhez újra: stílust, formát a *népnél* keresett és a népművészet forrását a *középkor* művészetében találta meg. A nemzeti múltnak és a népi hagyományoknak az új művészet számára alapul választása pedig oda vezetett, hogy a Morris és követői által teremtett modern művészet egyúttal *nemzeti művészet* lett.

Morris tehát házakat tervezett, azokat bebútorozta, szőnyeget tervezett, sőt szőtt, kartont nyomott, tapétát tervezett, edényeket csinált. És mindent lehetőleg régi módszerrel, kézimunkával, becsületes anyagszerűséggel, jó szerkezettel, úgyhogy mire az otthon készen volt, az *angol* otthon lett. (A legcsodálatosabb az volt, hogy az ő házai, az ő lakásai, az ő bútorai nem voltak drágábbak a gyári holminál, ellenben szebbek is, jobbak is voltak.)

Sokoldalú munkássága körébe mint annak koronáját vonta be a könyv művészetét.

A könyv, a betű örök idők óta a kultúrember lelki életének legközvetlenebb kifejezője és az emberi gondolatnak – különösen Gutenberg óta – legfontosabb, mert legnagyobb jelentőségű terjesztője. A könyv mindennél könnyebben, mert olcsón jut el a milliók kezébe. Ruskin és Morris eszméik terjesztésére természetesen szintén a könyvet használták fel. A Ruskin gondolatának megvalósítója tehát minden művészi gondolatának megvalósítása fölé elsősorban a könyv művészi megoldását helyezte. A múlt század közepe táján a sajtó igen fejlett volt, de könyv mint művészi tárgy nem volt már. A középkorban, a könyvnyomtatás előtt ösztönös érzéssel megállapított betűtípusok, nyomtatási arányok, papiros, kötés, lapdíszítés stb. mind feledésbe mentek. Díszművek, drága könyvek készültek ugyan fényűzési tárgyként, de szép könyv nem volt. Hiányzott tehát a közízlés terjeszthetőségének legközvetlenebb, legolcsóbb és legáltalánosabb eszköze.

Morris ezen nem sokat töprengett. De a középkori hártakódexek, az ősnymtatványok és a XVI. és XVII. század nemes nyomtatványainak tanulmányozása után, amikor megösmerte a papírkészítés és betűmetszés titkát s a régiek minden könyvcsinálási fogását, akkor, 1891-ben megalapítja a maga nyomdáját: a *Kelmscott Presst*. Oda beállít egy kis kézisajtót, megrajzolja és kimetszeti a maga külön

betűtípusait, régi módszerű papírmalomban felséges merített rongypapírost készített, gondosan preparálja a festéket, Burne Jones-szal, Walter Crane-nel illusztrációkat rajzoltat, maga is rajzol keretdíszeket, iniciálékat, és végezetül a legpontosabb kézinyomással megjelenti a maga világhíres könyveit, melyeknek kötését is ő tervezi. Egy bizonyos: gondosabb, művésziesebb, tökéletesebb könyvek századok óta nem jelentek meg, mint a Kelmscott Pressből kikerült Morris-könyvek.

2. C. R. ASHBEE

Ruskin irodalmi és Morris gyakorlati apostolkodása Angliában virágzó modern és nemzeti művészetet teremtett. Ez a művészet nem az elmúlt és visszahozhatatlan korok halott, használhatatlan, a modern ember által meg sem érthető formáinak gépies utánzásából táplálkozott, de a modern szükségletekhez és a modern gazdasági viszonyokhoz alkalmazkodva alkotta meg a maga szerkezeti és formakincsét, mindig szem előtt tartva azt is, hogy a régi történelmi stílusokból azt szabad és kell átvenni, átformálva az új szükségletekhez, amit a nemzetet alkotó nagy népközösség, a milliók a magukénak azokból elfogadnak. Így formulázva kell és csak így lehetséges a régit alapul fogadva mégis új stílust: élő művészetet teremteni.

Európa kultúrnépei éhesen kapták be az Angliából kiáramló friss kulturális táplálékot, és a mindennapi élet művészete: az *iparművészet* hatalmas lendülettel tört utat magának a kontinens társadalmaiban. Már a 80-as években Németországban van, és az akkor hatalmas zenitjéhez törtető germánság a maga nemzeti egységének erőteljesebb kiépítésére és kielezésére súlyos fegyverével használja fel azt. A 90-es években Ausztria–Magyarországon van, és a Monarchia különféle kultúrnemzeteinek különvaló nemzeti érzését minden propagandánál talán jobban nevelte a modern művészet életre támadása a nemzeti-népi kultúra jegyében. Ugyanezt a szolgálatot tette – de talán még eredményesebben – a finn népnél, melyre a világ figyelme éppen és pusztán nemzeti művészete révén fordult. De megtermékenyítette többé-kevésbé az ún. skandináv országok – különösbbe Dánia és Svédország – művészetét is, viszont, sajátságosan, a világháborúig alig konstatalható a hatása francia, olasz és spanyol, valamint a kelet- és délkelet-európai országok művészetére.

Az elhintett mag tehát alig néhány évtized alatt hatalmas kultúrterületen gazdagon és erőteljesen kicsirázott és szárba hajtott. Az eredményt azonban biztosítani kellett, állandósítani a fejlődést, megakadályozni az esetleges visszaesést, függetleníteni a modern munka lehetőségeit és sikerét egyes emberektől. Vagyis természetes intézmények útján szervezni a művészi munkatermelést.

Számtalan kísérlet folyt és folyik e célból. Az államok, társadalmak iskolákat állítottak, tanfolyamokat, kiállításokat rendeztek, társaságok, klubok keletkeztek. De mindez csak keresés volt, kerülgetése a célhoz vezető útnak. Magát a célt: a művészi munkatermelés természetes módját ezeken az utakon még nem lehetett elérni.

Viszont ez útkeresések arra voltak jók, hogy előbb-utóbb oda lyukadjanak ki, ahová annak idején Ruskin és Morris is minduntalan visszanyúlt tanácsért és tapasztalatszerzésért: a *múlthoz*. A középkorhoz, amikor a munkának, a jó, becsületes, egyszerű, tehát művészi munkának védelmezője, szervezője, kiválasztója, konzerválója, sőt értékesítő szerve s a tervező és munkás nevelője, tanítója, munkaalkalmának szerzője volt: a *céh*.

A *céh*, amelybe beletartozott a csizmadia úgy, mit az asztalos, az ötvös, az építész, a könyvíró és a könyvnyomdász úgy, mint a festő; amely nem tűrte a kontárt, az »amatört«, nem tűrte a restet, az erkölcsstent, mely a céhbelinek lehetővé tette a tanulást, a fejlődést, szabályozta az áralakulást, nem engedte lesülyedni tagjainak életstandardját; amely igaz, hogy a hirtelen előretöréseket megakadályozta, de meggátolta a visszaesést is.

A régi céheknek közösség adta *gazdasági* előnyeit használják ki a modern termelőszövetkezetek, de legtöbb esetben nem a munka minőségének előnyére. Ezeznél sokkal fejlettebb alakulás pl. a bécsi *Wiener Werkstätte* és a német *Werkbund*, de ezenkívül még egy rakás többé-kevésbé jó alakulás. Eddigél azonban a legértékesebb és mind a Ruskin által hirdetett ige megvalósításához, mind a középkori céhrendszerhez legközelebb áll az Ashbee által alapított *Guild of Handicraft*.

Ez a Guild (céh) a régi céhek jegyében alakult, és a munkakooperáción alapult: a munkás emberek szövetkezése volt. A munkások a maguk munkaadói, a közös vállalat tulajdonosai is. A céh ügyeit a munkások közül választott háromtagú igazgatóság intézi, melynek feje Ashbee. A munkára a munkások által választott munkavezető ügyel fel.

Ez a céh (Guild) 1888-ban alakult Londonban igen szerény keretek között, éspedig először asztalos- és ezüstműves műhellyel; később bővült egy dekoratív festést és rajzot tanító iskolával. Azonban a nagyváros nem felelt meg annak az eszmének, melyet Ashbee elképzelt, ezért 1902-ben az egész Guild – mintegy 150 munkáscsalád – kiköltözött a Londontól négyórányi távolságban fekvő kis faluba: Campdenbe. (Itt jegyzem meg, hogy ezt az áttelepedést egy egyszerű nagyiparos tette lehetővé, az által, hogy Campdenben kb. 70 holdnyi területet, egy régi épülettel együtt megvásárolt és azt a céhnek ajándékozta.)

Kis, kertés családi házakban laknak ott a munkások, és onnan járnak a közös épületbe, melyben a műhelyek vannak: az asztalos- és faragó műhely, az ötvös-, ezüstműves és zománczó műhely, a nyomda és könyvkötészet. A telepet kiegészíti egy esti műhelyiskola, ahol rajzot, festést, kevés elméletet, főleg gyakorlatot tanulnak a tanoncok, segítők és érdeklődők – a *munkástanároktól*.

És szépen, gyönyörűen virágzik a modern céh. Boldog és megelégedett a munkás, aki egyúttal munkaadó is. Egészségesek a munkásgyerekek, és a közönség megkeresi a Guildet megrendeléseivel, mert bizonyos abban, hogy ott művészi munkát és amellet becsületes, jó munkát kap, ami végeredményben olcsóbb is, mint az olcsó gyári holmi.

C. R. Ashbee eredetileg építész, és éppen házépítéseinél tűnik ki legtökéletesebben az ő művészi felfogása. Az embernek, a családnak építi a házat, nem másnak; épületei nem kirakati tárgyak. Mindig a belsőt tervezi, melyhez a külső úgy simul, mint a dió beléhez a védő héj. Modern építész, aki a modernséget nem a felületes külsőségekben, de abban látja, hogy a mai embernek mások az életfeltételei, mint a réginek, tehát az építőnek és berendezőnek alkalmazkodnia kell ehhez az új élethez. Az anyagot mindenekfelett szereti és megbecsüli: sohasem hazudik tehát; ami fa, azt fának is mutatja, ami vakolat, az nem utánoz követ.

Az architektúrán kívül legjobban szívéhez nőtt a Guild nyomdája: az *Essex House Press*. És ennek a kis nyomdának nagy a históriája:

Amikor William Morris meghalt, a híres Kelmscott Press – mint a Morris személyéhez kötött minden más vállalkozás is – megszűnt dolgozni. A világhíres nyomda felszerelése a British Museumba került, de a kis kézisajtót sikerült Ashbee-nek megszereznie. Ehhez aztán a Morris betűihez hasonló típusú betűket rajzolt és metszetett (ezek típusát követik a mi »Corvinus« betűink), és az azóta az Essex House Press folytatja méltóan a Morris által tört utat. Ma Walter Crane-nel együtt Anglia legjobb grafikusművészei dolgoznak a Guild nyomdájának, melynek egyik legnagyobb munkája VII. Edward királynak két (2) példányban készült, pergamenre nyomott bibliája volt, s amelynek kötését is (fatábla, disznóbőr háttal) a Guild készítette...

És hogy mindezt itt elmondottam, kérdezheti valaki: miért is mondtad ezt el nekünk? Avagy nem tudod, hogy mi ma 1923-at írunk és Erdélyben vagyunk, és sem Ruskinunk, sem Morrisunk, sem Ashbee-nk nincsen, de a népünk sem angol, és névtelen iparosaink sincsenek, akik súlyos pénzeket áldoznának kommunisztikus ipari célokra, munkáskooperációkra, vagy általában művészi célokra, melyekből nekik közvetlen hasznuk semmiképpen, de esetleges gazdasági káruk lehet?

Tudom mindezt, sőt talán-talán nem is elméletileg, mint Te, szegény erdélyi testvérem, hanem keserves-gyakorlatilag.

De tudok még egyet: szükségünk van a művészetre, szükségünk a művészi munkára, mint ahogy szükségünk van a kultúra más terméseire is. És mert szükségünk van reá: meg kell teremtenünk. A

múltunk megvan, a népünk él, és él még népünk művészete is. Már csak egy Ruskinra, Morrisra és Ashbee-re van szükségünk, és talán akad egy-két névtelen (vagy akár neves) emberünk is, akinek tőkéjén kívül lelkiismerete is van. És abban a pillanatban él is már az a művészetünk, mely mindenkié, mert az életé, mely gyönyörűsége a munkásnak, aki előállítja, gyönyörűsége annak, aki megveszi, de gyönyörűsége mindnyájunknak és nyeresége a vele gazdagabbá lett egész emberi világnak.”

[*Vasárnapi Újság*, 1923. júl. 1.]

Kós még azért fohászodik: „egy Ruskinra, Morrisra és Ashbee-re van szükségünk...” – Mi, boldog utódai azt mondhatjuk: nekünk szerencsénkre *van* (mert műveiben ma is él!) egy Kós Károlyunk. Aki építész volt és nyomdász, grafikus és drámaíró. Meg iparművész, aki nemcsak az épületeket tervezte meg, hanem azok berendezését is: a bútort, lámpákat, az üvegeberakásos ablakot, de még a kapu sarokvasait és kilincset is.

(Az életmű leltározása és értékelése)

KÓS KÁROLY alakja és életműve szintolyan kedves a transzilván eszme híveinek, mint maga Erdély. Sokoldalú ember, akinek addigi tevékenységét – 1940 őszén – Corvin-koszorúval jutalmazta a magyar állam. Egyetlen koszorút kapott, holott tízet érdemelt volna. Kós Károly ugyanis a következő céhekben munkálkodott, mindegyikben megalkotván a mesteri ranghoz szükséges „mesterremeket”: építész, grafikus, író, iparművész, nyomdász, lapszerkesztő. S hogy kikerekedjen a tíz, tegyük hozzá a többit is – közösségszervező, politikus, egyházmegyei főgondnok, pedagógus. Egyet kihagytam, mert annak a díja nem más, mint a jól végzett munka öröme, ez pedig a földművelés. Erről ő maga mesél, Benkő Samunak, igen jóízűen és nagy szeretettel. [Lásd: *Beszélgetés 1973 nyárutóján a földművelésről*. In: *Benkő*: 42–68.]

Kós Károly páratlan életművének *teljes* feltérképezése és objektív méltatása még várat magára. Ő elsősorban építésznek tartotta magát, természetes hát, hogy az *építész*t bemutató monográfiák vannak nagyobb számban. Eddig Pál Balázs és Nagy Elemér munkáinak örülhettünk [lásd a bibliográfiai részben: *Pál* 1983 és *Nagy*], de végre sikerült egy, a Kós Károly-i életműhöz méltó monográfiát is összeállítani róla, mely 2002-ben jelent meg [lásd: *Gall*]. A könyv szerzője bizonyos *Anthony Gall*, aki Ausztráliában született, építészetet tanult, s egyetemi éve alatt ismerkedett meg Kós Károly munkásságával. S most tessék megfogózni! Kós kedvéért megtanult magyarul és áttelepedett Magyarországra, hogy közelebb kerülhessen kedves mestere munkáihoz. – Röstellkedjünk amiatt, hogy nem került magyar ember, aki nekidurálja magát a munkának? Nem, inkább örüljünk, hogy *értő* kezekbe került a Kós-hagyaték építészeti része. (Anthony Gall különben építészként is tevékenykedik. A Gyilkos-tóhoz Kós Károly kis kápolnát tervezett 1932-ben, amelynek alapkövét 1941-ben tették le [*Gall*: 366.], de a háború miatt nem tudták felépíteni. Néhány évvel ezelőtt aztán sikerült fölépíteni a Szent Kristóf-kápolnát. Az úton járók, vándorok védőszentjének emlékére emelt templomocskát – Anthony Gall tervei alapján – gyergyói mesterek építették fából.)

Mivel kötetünknek nem célja az *építész* Kóst méltatni, csupán röviden idézünk Anthony Gall könyvéből – e két mondat azonban sokatmondóan értékeli Kós nagyságát: „Építészete emberi léptékű és természetközeli. Olyan egyéni, sajátos és a hagyományokra építő szellemiséget adott a hazai építészetnek, ami egyszerre utat mutató és összegező.” [*Gall*: 7.]

Írói tevékenységéről Varró János írt monográfiát [*Varró* 1973], emellett néhány előszó és kisebb-nagyobb értekezés próbálja értékelni Kós írói hagyatékát.

Életművének válogatott bibliográfiáját Vajk Ilona, budapesti könyvtáros állította össze [*Vajk*], aki 1993-ban zárta a kéziratot. A kötet 1175 tételt sorol föl, de – bevallottan – nem teljes; főleg a Kósról szóló irodalom kíván kiegészítést.

Kós maga sem győzte számon tartani minden írását:

„Szépirodalmi, művészeti, társadalmi, politikai és szakmai kisebb írásaim, cikkek, novellácskák, kisebb tanulmányok, előadások stb. az első világháború előtt a budapesti *Magyar Iparművészet*, *A Ház*, *Budapesti Hírlap*, a világháború után a kolozsvári *Újság*, *Keleti Újság*, *Erdélyi Helikon*, *Pásztortűz*, *Erdélyi Szemle*, *Erdélyi Gazda*, *Világosság*, *Utunk*, *Falvak Népe*, *Korunk* c. napilapokban, ill. folyóiratokban jelentek meg. – Ezeket számon nem tartottam.” [Pál 1983: 33.]

Leveleit kézzel írta, tehát azokról másolat nem maradt. S ha az eddigiekhez hozzátesszük, hogy 1944 őszén sztánai házát feldúlták – lásd az alábbi idézetben –, akkor érthető, hogy miért olyan nehéz összeállítani a Kós-életmű teljes leltárát.

„A zsandár támadt reánk, és ő hozta reánk a gárdákat. El kellett fussunk. Csak úgy, a rajtunk való gúnyában. Semmit a házból ki nem hozhattunk. S gyalog bé Kolozsvárra... És aztán prédáltak és romboltak: házat, pajtát, mindent. És elhordtak bútort, gabonát, állatokat. Az maradt meg, amit ma itt látott. Ez a két kicsi ló, a szekér s holmi, amit ez az ember, aki itt most velem van s akkor nálunk volt, el tudott lopni a tolvajok elől... Ennyi az egész. S most én is Kolozsvárt várom a rendet és békességet.” [Kós Károly: Ezerkilencszáznegyvennégy. In: *Kós* 1969: 283.]

Ismétlem, a Kós-életmű kritikai feldolgozása még várat magára, szellemi hagyatékának leltározása, áttekintő értelmezése azonban csapatmunkát kíván, amelyben építésztől művészettörténészig és kritikustól bibliográfusig öt-hat szakembernek is helye volna. A munka nagyságát történész barátom mondása jellemzi: „senki sem olvasta szisztematikusan végig a két világháború közötti napisajtót”. A sajtó után következnek a levéltárak, hagyatékok, jeles kortársak levelezése és emlékiratai...

Munka volna, de kevés a napszámos.

Íme, egy apró mozzanat. Nem sarkalatos kérdés, de mivel ellentmondásos, hát tisztázásra vár. A *Kiáltó szó* kiadását ismertető leírások nagyjából egyetértenek abban, hogy a szöveg csak a cenzor jóindulatának köszönhetően jelenhetett meg [ti. Kósnak régi ismerőse volt], de a szöveget alaposan meg kellett kurtítani. Ám a röpirat *terjesztéséről* megoszlanak a vélemények. Három forrás – négy változat [kiemelések tőlem – K. P.].

A lexikon így tudja: „A röpirat egy részét törölte a cenzúra, a kiadvány terjesztési engedélyt sem kapott.” [RoMIL 3: 12.]

Évtizedek múlva Kós így emlékezik: „... ez a szerény röpirat [...] megcsonkítva kerülhetett ki a nyomdából (első része szövegének több mint felét törölte a cenzúra), s ráadásul megjelenése után 24 órával, nem kobozta el ugyan a hatóság, de megvonta boltokban szabadon való árusításának, valamint postai szállításának jogát.” [Kós 1971: 1502.]

1972-ben jelent meg Beke interjúkötete, ahol ez olvasható: „A *Kiáltó szó* aztán így megjelent [...], de huszonnégy óra múlva (kissé már késve) mégis elkobozta a rendőrség. Tudtommal például a Bánátba már nem jutott el egy példány sem.” [Beke: 14.]

A kortárs – húsz évvel a történetek után – ezt írja: „Kiadása azonban nehezen ment, mert a cenzúra az eredeti szövegezést visszautasította. Kós Károly összeült Măcelariu cenzorral és pontról-pontra végigmentek az egész kéziraton. Végre a negyvennyolc oldalas munka megjelent, de forgalomba egyelőre nem hozták, csak azoknak mutatták meg, akik a magyar politikai életnek akkori rangjejtett irányítói voltak.” [Ligeti: 57–59.]

A dőlt betűs részek összevetése azt mutatja: különböző források különböző tényeket közölnek, de bízunk benne, hogy egyszer majd kiderül a valóság is.

Hasonló kétely áll fenn a cenzor sorsát illetően is. Ezúttal nem az emlékezések mondanak ellent egymásnak, azok – szerencsére – egyeznek: „A cenzort pedig a [...] román papból vármegyei irodafőnökké és cenzorrá avanszált kedves barátomat: Macselár Emilt – elcsapta.” [Kós 1971: 1502.] és: „Măcelar Emil barátomat is felmentették cenzorhivatali tisztségéből” [Beke: 14.]. – Az ellentmondás abban áll, hogy hónapokkal a *Kiáltó szó* megjelenése után (pl. 1921. május 1.; 1921. június 15.), a *Napkelet* utolsó oldalán továbbra is ott áll a közlés: „Cenzurat E. D. Macelariu.”

Macelariu sorsát illetően talán az alábbi megfogalmazás áll a legközelebb az igazsághoz, itt viszont az „elkobzás” ténye nem fedi a valóságot. „A *Kiáltó szó* c. kiáltvány 1921. január 23-án jelent meg. A röpirat Emil Macelariu cenzor jóindulata révén jelent meg, a hatóságok elkobozták, s eljárást indítottak a cenzor ellen.” [Pomogáts: 45.]

A kihúzott szövegrészek mennyiségéről is változnak a vélemények (pl.: „kihúztuk a szöveg jó felét” [Beke: 14.]), de a kiadványban igen kevés a cenzúrázást jelző fehér folt, az első oldalon csupán egyetlen szó helye üres: „Régi zászlónk összetépvé, fegyverünk csorba, ~~xxxxxxxx~~-lelkünkön bilincs.”

A mai olvasó szempontjából azt hiszem sokkal fontosabb az a tény, hogy kötetünkben megtalálhatja a *Kiáltó szó* teljes, az eredeti kiadványból átvett szövegét (csupán a nyilvánvaló hibákat javítottuk), a megjelenés körüli hercehurca pedig hadd maradjon a kutatókra...

(A kiadásról)

A KÖNYV ELSŐ RÉSZÉ a grafikus és könyvművész Kóst mutatja be, a kötet második felében a politikusról lesz szó. Politikusi pályafutásának csupán a kezdetét részletezzük, a húszas évek elejét, a sorsfordulót, a *Kiáltó szó* körüli eseményeket.

Kós nem volt kimondottan politikus alkat, ezt azzal is jelezte, hogy nem lett pártelnök, inkább a nála tapasztaltabbakra bízta a párt vezetését. Van erről egy adomázó hangulatú (de azért komoly!) idézetünk is, tessék figyelemmel elolvasni:

„Biztosra veszem, hogy Kós Károly meg fogja még írni belső fejlődésének azt a folyamatát, amely a politikához és a politikától elvezette. Természetesen naiv politikus volt, a hivatásos augurok játszva bántak el vele. Szállóigévé lett egyik barátjának mondása: Isten őrizze Károlyt, hogy hét embernél több belépjen a pártjába, mert akkor nyomban ő maga lép ki belőle. Azt azonban kevesen tudják, hogy egyszer csak Isten óvta meg a képviselői mandátumtól. Mielőtt a nemzeti parasztpárt annak idején hatalomra került, Kós Károly szoros összeköttetést tartott vele a transzilván program jegyében. A kormánybuktató nagy gyulaféhérvári pártgyűlésen itt-ott jártak a Kalotaszegi Magyar Néppárt főemberei. Aztán Maniu miniszterelnök lett, Vaida Sándor pedig Kolozsvárra jött a választások előkészítésére. Kós Károlyt hívatta, megbeszélni a választási együttműködést. Mindenki biztosra vette, hogy Kós és barátai most végre egy tucat mandátummal bekerülnek a parlamentbe. Kós azonban nem ment el a paktumtárgyalásra, hanem egyik alvezérének megüzente egy cédulán: »Légy szíves menj el Vaidához. Nekem muszáj mennem Sztánára, nem hagyhatom el a szántást.«

Úgy tudom, ez volt Kós Károly legutolsó aktív szereplése a pártpolitikában. És így is van rendjén. Az író szántson, fizikai és szellemi ugart, vesse el belé a rábizott talentum örök magvait, a többit pedig bizza a holnapra, amely gondot visel az ő dolgairól. A *politikus* lehet barátja az íróművésznek, de az biztos, hogy a *politika*: legnagyobb ellensége. Kós Károly emberi és művészi nagyságának, zsenijének és tehetségének aktív bizonyítéka pedig, hogy a *politikust* úgy vészelte át önmagában, mint gyermek a himlőt. Most már immúnis a hatalmi gondolat pogány kórokozójával szemben, feloldotta magában, átszellemítette s ezáltal még erősebbé vált benne a humánium tiszta háttere, melyből minden maradandó alkotás fakad. Már nem harcol politikusok *ellen*, személyek *ellen*, hanem a politika *fölött*, a kulturális vezetés öntudatos ormain végzi pótolhatatlan, örökértelmű feladatát.” [Kádár Imre: Kós útja a politika fölé. *Erdélyi Helikon*, 1933. 10. sz. p. 720, 721.]

Amikor az őt ért támadások miatt félreállt, akkor találta meg igazi énjét. A nagypolitika helyett a cselekvésnek egy másik ágát választotta: a kultúra által próbált hatni. Ma igazat adunk akkori döntésének: többet tudott tenni könyvkiadóként és szerkesztőként, mint politikusként..., de bocsánat, ezt Kádár Imre már az imént elmondta.

Kósról – őt 50. születésnapján köszöntve – többen is írtak az *Erdélyi Helikon* imént idézett számában, most egy jóval később született értékelésből, dicséretből idézünk, amellyel le is zárjuk ezt a részt. Debreczeni László mondotta:

„... A húszas években csak két olyan embert ismertünk az erdélyi magyar közéletben, aki teljes lélekkel a népünkért való politika embere, mégpedig *cselekvő* ember volt. Tehát aki nemcsak elméleti vonatkozásokban és inkább csak jóakarattal próbálta meg hordozni a kétszeres – politikai és társadalmi – kisebbségben élő népnek a gondját, hanem *gyakorlati* tekintetben, egész szívvel és kemény akarattal dolgozott is érte: Benedek Elek és Kós Károly. Mindketten akkor tértek vissza ide, *haza*, amikor a nagy országváltozás következtében a középosztálybeliek és értelmiségiek tízezrei menekültek innen, elhagyva a szülőföldet és magára hagyva a föld népét. Egyikük a székelyföldi Erdővidék fia, már túl a hatvanon; a másikuk, ki Kalotaszeget vállalta szűkebb hazájának, harmincötödik évének virágjában és magasra ívelt művészpályájának teljében fényes lehetőségeket hagyott oda Budapesten. Mindketten azért jöttek haza, mert úgy érezték, hogy a nagy történelmi fordulat nehéz idejében itthon, népük mellett van a helyük. Benedek Elek (1921-ben) bizonyára a népnevelés, a gyermeknevelés és gyermekirodalom itthoni folytatásának határozott célkitűzéseivel érkezett; Kós Károly (1919-ben) még csak annyit tudott-hitt, hogy Erdélyben nagyobb szükség lesz rá, mint Budapesten... De mindketten hamar meglátták, hogy a közélet terén a »passzivitásba ájult népünk ébresztése« lesz a fő hivatásuk. És hamarosan meg is találták egymás kezét. Az 1921 nyarán Kós Károlytól Bánffyhunyon megindított politikai szervezkedésből megszületett Erdélyi (illetve Magyar) Néppárt programjának megfelelően az ugyancsak Kós Károly által még azon az év őszén megindított és szerkesztett *Vasárnap* című néplap főszerkesztője – Benedek Elek.” [Cseke: 60, 61.]

Arra törekedtünk, hogy könyvünk olvasmányos legyen, de egyúttal újat is mondjon, árnyalja az eddigi Kós-portrékat. Az illusztrációs anyag összeállításakor a többször „idézett” munkák helyett inkább néhány ritkán látott tollrajzot és metszetet (címlapot, iniciálét, borítóttervet) tettünk, szem előtt tartva a nyomda lehetőségeit is.

Kötetünk végén egy szűkebb, jegyzetekkel ellátott könyvészet sorolja föl Kós műveit, ugyanott életének fontosabb – időrendi lajstromba szedett – eseményeit is megtalálják.

Kötetünk Kós Károly születésének 120. évfordulójára készült.

Egy szál virág a Mester síremlékére...

Kuszálik Péter

Marosvásárhely, 2003 őszén

ⁱ Transzilvánizmus – írja Pomogáts, 1983-ban megjelent könyvében; az erdélyi források inkább a transzilvanizmus formát használják. A mai *Helyesírási szótár* a transzilvanizmus írásmódot javasolja, szerintem indokolatlanul. Könyvünkben az első két alakot használjuk. – K. P.